

Szalai Erzsébet

Válasz Szelényi Iván *Hatalom és értelmiség a globális térben* című könyvről írott kritikájára

Nagyon köszönöm Szelényi Iván új könyvről írott recenzióját és az abban foglalt kritikai észrevételeit. Már csak azért is, mert ezek alkalmat adnak arra, hogy álláspontomat több ponton is részletesebben kifejtsen. Észrevételeire azok sorrendjében igyekszem reflektálni.

Egy összefoglaló megállapításában Szelényi a következőket írja: „A kapitalizmus két folyamat – a globalizáció és a nemzeti szuverenitás – folyamatos küzdelme. A probléma akkor adódik, amikor a kettő közötti egyensúly megbomlik, s különösen akkor, legalábbis az én véleményem szerint, ha a nemzeti szuverenitás blokkolja a globalizáció racionalizáló erőit.” Majd egy oldallal később: „A refeudalizáció fő mechanizmusa a szuverenitásukat védő nemzetállamok »ellenforradalma«, éppenséggel a korunk emancipatorikus tendenciája elleni »védelem«.”

Az első mondattal tökéletesen egyetértek: a két folyamat hullámszerűen váltja egymást. A mostani, vagyis nacionalista politikák előtérbe kerülését láttuk például az 1900-as évek elején is – az első nagy világgazdasági válságra adott válaszreakcióként. Ezzel arra akarok utalni, hogy nem a nemzeti szuverenitás blokkolja a globalizációt, a nemzetállam egy fogalom, ami nem hajthat végre ellenforradalmat (még idézőjelesen sem), hanem a globalizáció keltette éles társadalmi feszültségek erősítik fel, termelik ki a nacionalista törekvéseket. Ehhez kapcsolódóan nagy kétségeim vannak a globalizáció racionalizáló erőit illetően is. A kötet egyik tanulmányában idézem Benjamin R. Bartert, aki a következőket írja: „Engem nem a dzsihád vagy az McWorld érdekel, hanem a kettő közötti kapcsolat. (...) Lehetséges, hogy az dzsihád és az McWorld közös vonása az anarchia? A közös akarat hiánya, a jog által szabályozott tudatos és együttes emberi irányítás – a demokrácia – hiánya?”

Ezzel azt akarom mondani, hogy meglátásom szerint a globalizáció – és itt most a 70-es évektől induló neoliberális globalizációról, vagyis a „létező globalizációról” beszélek – erőit nem a racionalitás hajtja. Hanem a féktelen és tökéletesen irracionális profitszenvedély, mely mennyiségi volta miatt teljességgel soha nem elégíthető ki, és amely munkálkodása közben felfalja az őt tápláló humán és ökológiai erőforrásokat. Az önmagát az irracionáliság gyor-

sító rendszer – muszáj állandóan gyorsulnia, különben összeomlik – uralkodó logikája, a tőke-logika behatol legintimebb életvilágunkba is, visszavonhatatlanul megfertőzve azt a hasznosság, a „minimális ráfordítással maximális eredményt” elvével. Hatása az emancipatorikus ellentéte. Ahogy Marx írja: minden viszonyt nyers érdekviszonnyá csupaszít.

A „létező globalizáció” az embernek a végtelennel való azonosulási képességét tételezi, ellene hat annak véges terek és korlátozott számú közösségek utáni vágyával – melyet a dolgok jelenlegi állása szerint a család és a nemzet testesítenek meg. De rossz a tőkéseknek is: a felzabált sok erőforrás szétfeszíti a gyomorfalukat...

Szelényi Iván nem ért egyet azzal az állítással, hogy a jelenlegi globalizáció refeudalizáló hatása abban is megnyilvánul, hogy a tőke-munka viszonyt úr-szolga kapcsolattá transzformálja. Ahogy írja, az utóbbi személyes kapcsolatot feltételez, márpedig korunkra a személytelen viszonyok dominanciája jellemző. De ha mégis van valami igazságom, akkor szerinte helyesebb volna patrónus-kliens viszonyról beszélni.

Az úr-szolga viszonyt kettős értelemben is relevánsnak tartom a jelenlegi relációk leírására. (A patrónus-kliens viszony ettől való különbözőségét nem érzékelem.) Egyrészt a globalizáció teremtette újkapitalizmus körülményei között a munkások minden korábbinál kiszolgáltatottabbá válnak a tőkéseknek: a munkafeltételek rugalmasítása következtében elemi biztonságuk is meginog, ezért – empirikus tapasztalataim szerint – gyakran valamiféle személyes hálát éreznek és lojalitást tanúsítanak viszonylagos stabilitást nyújtó „munkaadóik” iránt. A centrumországokban ezt erősíti az is, hogy a személytelen kapcsolatok dominálta nagyüzemeket kitelepitik a perifériára, félperifériára, vagyis ezekben a térségekben ma már inkább a hálózatszerűen egymáshoz kapcsolódó, a tulajdonosok, pontosabban a helyi „főnökök” és „alkalmazottak” közötti személyes kapcsolatoknak tág teret nyújtó kisvállalatok dominálnak.

A másik értelmezés: könyvemben visszatérő gondolat, hogy a monopolkapitalizmus megszületése óta a nagyburzsoázia megszállja az államot, elbújik mögé, és a munkafeltételeknek az érdekében álló folyamatos szigorítását az állammal hajtatja végre (lásd megszorító intézkedések). És így az állam lesz az a „király”, aki elé járulva az „alattvalók” tiltakozhatnak és követelhetnek... Ez pedig valódi úr-szolga, vagyis feudális viszony.

Még egy megjegyzés ehhez: Iván tételével szemben az úr-szolga reláció szerintem nem azonos a rabszolgatartó-rabszolga viszonyal. A rabszolgatartó megölheti a rabszolgáját, az úr viszont nem öltheti ki szolgája életét, vagyis nem rendelkezik azzal tőkéletesen szabadon.

Szelényi Iván szerint nem pontos az a megfogalmazásom, hogy a kapitalizmus uralkodó viszonya a tőke-munka viszony. Majd arról ír, hogy az „osztályantagonizmusok” legalább annyira munkaadók és munkavállalók ellentétéből adódnak, mint a tőketulajdonosok és az új értéket előállító (produktív) munkások konfliktusából. Magam – mint arra Szelényi is utal – a kétfajta ellentétet lényegében véve azonosnak tekintem, csak előbbi szelídebb, vagyis élétől megfosztott megfogalmazása utóbbinak. Ez az egyezés azért lehetséges, mert az újkapitalizmusban nem csupán azokat tekintem munkásoknak, akik közvetlenül új értéket állítanak elő, hanem például a szolgáltatásokban dolgozókat is. Munkás mindenki, aki munkaereje áruba bocsátásából él, és sem szellemi, sem irányítástechnikai szempontból nem tölt be vezető pozíciót.

Szelényi szerint a hatalmi viszonyok legalább olyan fontosak, mint a tulajdonviszonyok. Szerintem mindkettő nagyon fontos – írásaimban éppen kölcsönkapcsolatukat igyekszem feltárni, azt állítva, pontosabban bizonyítva, hogy a hatalmi viszonyok nagymértékben a tulajdonviszonyok által meghatározottak. Az általam bemutatott hatalmi konglomerátumoknak mind weberi, mind marxi értelemben vannak osztályvonásai. Weberi értelemben azért, mert a konglomerátum gazdasági szereplőin keresztül a piac visszaigazolja vagy elveti a konglomerátum egészét is, marxi értelemben pedig azért, mert a konglomerátum lényegében véve a termelési eszközök kollektív tulajdonosa.

Szelényi Iván vitatja azt a tételmet is, hogy a periféria munkásai még a munkaerejük újratermeléséhez szükséges béreket sem kapják meg. Szerintem viszont tévelem még úgy is kiállja az igazság próbáját, ha elismerem: az abszolút szegénység csökken a világban, és a munkabérek a periférián, félperiférián is emelkednek. Ez úgy lehetséges, hogy Marx például a munkaerő értékének meghatározásakor a munkaerő újratermeléséhez *társadalmilag* szükséges munkaidőről beszél, és ezt a munkabérek emelkedése esetén sem feltétlenül fedezi a munkaerő ára. A társadalmilag szükséges munkaidő ugyanis a munkafolyamat igényelte kvalifikációnövekedés miatt a termelékenység növekedése ellenére is nőhet.

Magyarországi példa: a közfoglalkoztatottak bére 2018-ban 81 ezer 600 forint. Ez nettóban 54 500 forint. Vajon ki az, aki szerint ez fedezi a közfoglalkoztatottak munkaerejének újratermelési költségeit? (Különösen egykeresős családokban.) A Policy Agenda kutatásai szerint 2016-ban a magyar társadalom 57 százaléka lakott olyan háztartásban, amely bevételeit tekintve nem érte el a társadalmi minimumot, míg 2015-ben ez az arány 58 százalék volt.

Az elidegenedésről szóló írásom elemzésénél Szelényi az emberek egymás közötti elidegenedését veszi górcső alá. Fő állítása az, hogy a helyi mikroközösségek felbomlását bőven ellensúlyozza a globális szinten szerveződő új közösségek létrejötte. Itt az a problémám, hogy ez az általa leírt új jelenség a társadalom igen szűk körét érinti: a globalizált világpolgárokat, akik legfeljebb a társadalmak öt-tíz százalékát teszik ki. Az az idős szomszédom, akinek külföldre költözött a családja, tökéletesen magányos marad, még akkor is, ha hetente egyszer láthatja az unokáit egy fél órára a Skype-on. A lélektani megfigyelések azt mutatják, hogy az állandóan jelenlévő és óvó helyi közösségek hiányát a jórészt csak virtuálisan működő networkök nem tudják pótolni, ellensúlyozni. A szélsőjobboldal előretörésének egyik döntő oka a stabil identitás kialakulását egyedül biztosító lokális közösségek felbomlása: a gyenge vagy elgyengülő identitású tömegek jelentik azt a társadalmi erőt, mely kitermeli a nemzeti radikális vezéreket.

Szelényi szerint az értelmiségről szóló tanulmányomban helytelenül teszem, hogy „az igazi” értelmiséggel kapcsolatban normatív óhajomat fejezem ki. Továbbá kritikusom azt állítja, hogy az értelmiség sem nem „szabadon lebegő”, sem nem „organikus”, hanem mindig, minden körülmények között a saját érdekeit képviseli.

Nos, normatív óhajt csak a tanulmány végén, és csak nagyon óvatosan fogalmaztam meg, sokkal inkább azon igyekeztem, hogy tárgyyszerű leírását adjam a különböző értelmiségi attitűdöknek és magatartásmintáknak. Azzal az értelmiségi modellel – a rendszerkritikai értelmi-

séggel – kapcsolatban is, mellyel magamat azonosítom, kemény kritikai észrevételeket tettem, megkérdőjelezve többek között legitimitását. A tanulmány végén, mintegy útkeresésésként, valóban felteszem a kérdést, hogy az értelmiségi szerepre a mai és eljövendő világban szükség lesz-e, és halvány, meglehetősen bizonytalan igennek válaszolok: miután a világ nem jó irányba halad, valószínűleg továbbra is szükség van, lesz racionálisan és árnyaltan elemző és valós elvi alternatívát felmutató egyénekre – vagyis az értelmiségre. És hozzáteszem, olyan egyénekre is, akik nyilvánosan állást foglalnak a „jó” és a „rossz” kérdésében. Ezt továbbra is tartom.

Ami az értelmiség önérdék-érvényesítését illeti: az értelmiség számára valóban fontosak saját érdekei, követi is azokat, de társadalmi legitimitását (márpedig ez Szelényi elméletében is fontos elem) csak azzal nyerheti el, ha a sajátjai mellett más társadalmi csoportok érdekeit is reprezentálja – tehát valakiknek valamennyire a szerves értelmisége is. Így például számomra nyilvánvaló, hogy a neoliborális értelmiség – akár tud róla, akár nem – a globális nagyburzsoázia értelmisége. A munkásságnak egyelőre nincs szerves értelmisége, mert közös érdekeit a legelemibb szinten sem tudja megfogalmazni, vagyis igen távol van attól, hogy osztályá szerveződjön – ezért van az, amit a rendszerkritikai értelmiség legitimitációs deficitjéről írtam.

Végezetül még egy gondolat a globalizációról és a „nemzetállami ellenforradalomról”. Rosa Luxemburg nyomán egyetértek Szelényi Ivánnal abban, hogy a globális tőke- és munkaerőmozgások előbb-utóbb kiegyenlítik a munkabéreket a világban – miként a profitrátákat is. Nos, a globális munkásság megszerveződése éppen akkortól várható. De mi lesz az oda vezető úton és az addig tartó időben? Vajon várható-e a centrumországok munkásaitól az, hogy szó nélkül tűrjék kiváltságos helyzetük megnyirbálását – egy szebb jövő reményében? A nacionalizmus, a szélsőjobboldal centrumbeli vonzerejének növekedése arról szól, hogy ezek a munkások, miután nem bírják a versenyt a periféria, félperiféria munkásaival és folyamatosan csúsznak lefelé, mentőangyalként tekintenek a biztonságuk szavatolásának ígéretével fellépő nacionalista apafigurákra és „aparendszerekre”. Vagyis, ha a munkajövedelmek kiegyenlítődése nem az alacsonyabbak felzárkózása, hanem a magasabbak lecsökkenése révén fog végbemenni (nagy kérdés, hogy a felfelé való kiegyenlítődést tűrné-e a tőke) – nos, akkor nem csupán „nemzetállami ellenforradalmak”, hanem az emberiség létét veszélyeztető világháborúk is várhatók... Jó volna ezt elkerülni! És akkor még nem beszélünk a kapitalizmus lényegét jelentő folyamatos növekedés kemény ökológiai korlátjáról.

Köszönöm még egyszer Szelényi Ivánnak az értékes észrevételeket, kritikákat, remélem, ebben az írásban közelebb jutottam álláspontom tisztább és egyben árnyaltabb megfogalmazásához.